

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський державний технічний університет

Конспект лекцій

з дисципліни «Практичний курс української мови»
для студентів напрямку 035 «Філологія»

Затверджено :
редакційно-видавничою
науково-методичною радою ДДТУ
“ 22” 05 2018р., протокол 5

Кам'янське

2018

Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу Дніпровського державного технічного університету заборонено.

Конспект лекцій з дисципліни "Практичний курс української мови (Морфологія: дієслово)" для студентів усіх форм навчання, спеціальності 6.020303 «Філологія»./ укл. Найда А.М. — Дніпродзержинськ:ДДТУ, 2018 – стор.63с.

Укладач: Найда А.М.

Відп. за випуск: зав. каф. Воронова З.Ю.

Рецензент: к.ф.н., доцент Гольтер І.М.

Коротка анотація. Конспект лекцій з курсу «Практичний курс української мови» знайомить студентів з розділом граматики – дієсловом та його формами. Розглядаються основні граматичні категорії дієслова та дієслівних форм: категорія часу, виду, способу, особи, інфінітивні форми, дієприкметник.

Тема № 1. Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови

План

1. Значення і граматичні ознаки дієслова.
2. Семантичні групи дієслова.
3. Морфологічні категорії дієслова.
4. Синтаксичні властивості дієслова.

1. Значення і граматичні ознаки дієслова

Дієслово - це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес.

За своїм значенням дієслова протиставляються насамперед прикметникам, а також іншим іменним частинам мови, як слова, що виражають ознаку в процесі її становлення, тривання або розгортання, наприклад: *білий сніг і біліє сніг, двоє очей і двоїться в очах*. У названих парах слів спільного кореня одні позначають сталі ознаки предмета або кількість їх, а інші виражають динамічні ознаки, пов'язані з діяльністю особи або з активністю предмета.

За граматичними ознаками дієслова також відрізняються від інших частин мови. Так, прикметники пов'язуючись з іменниками, виражають значення ознаки в граматичних категоріях роду, числа і відмінка, залежних від іменника. Дієслово також має категорії роду (у зв'язках із займенником) і числа, залежні від іменника, але воно має ще властиві тільки йому категорії: виду, перехідності / неперехідності, стану, способу, часу, які характеризують ознаку предмета в процесуальному вияві.

Особливістю дієслова є також поєднання в його парадигмі різних граматичних форм: дієвідмінюваних особових (*пишу, писатиму, пиши*), родових (*писав, писала, писали*), відмінкових (*пишучий, написаний*), і незмінювані дієприслівникові (*пишучи, написавши*) та інфінітивні, або неозначеної форми

(писати, написати).

Дієвідмінювані форми дійсного, умовного та наказового способів виконують у реченні предикативну функцію, виступаючи в ролі присудка: *Поїзд рушив, Скоро липа зацвіте.* Окремі дієслівні форми виконують атрибутивну функцію (*Прочитана книга, Зачинене вікно*), та функції обставин (*Відпочивши, взявся до роботи*). Неозначена форма дієслова (інфінітив) входить у систему його парадигми як початкова форма, в якій позначається дія (або динамічна ознака) безвідносно до діяча чи предмета. Граматичні значення способу, часу, особи (роду) та числа виражаються

дієвідмінюваними формами дієслова; в інфінітиві виражаються лише значення виду, перехідності / неперехідності, стану. Саме цими значеннями відрізняється дієслівна форма інфінітив від іменника з узагальненим значенням дії: *послати - послання, думати-дума.* У синтаксичному плані багато спільного з іменником: інфінітив може виступати підметом, додатком, неузгодженим означенням, обставиною, наприклад: *Жити - значить працювати; Наказано відкликати; У мене є бажання працювати; Син поїхав учитися.*

Значення часу, часової протяжності є визначальною ознакою будь-якого дієслова. Під процесом розуміють різноманітні явища - фізичну дію (*читати*), стан (*радіти*), пересування в просторі (*бігти*), мовлення (*говорити*), вияв звукових явищ (*свиснути*), вияв ознаки (*тепліти*), думку (*мислити*), сприйняття (*бачити, чути*), ставлення особи до когось або чогось (*шанувати, любити*).

Категоріальне значення дії як процесу є тією семантичною базою, на якій формується дієслово як частина мови.

2. Семантичні групи дієслова

Дієслова української мови поділяються на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи:

1) дієслова руху (пересування, переміщення): *брести, летіти, возити,*

прямувати;

- 2) дієслова мислення: *думати, мріяти, уявляти;*
- 3) дієслова бажання: *хотіти, прагнути, примушувати;*
- 4) дієслова мовлення: *говорити, бубоніти, оповідати;*
- 5) дієслова волевиявлення: *наказувати, дозволяти;*
- 6) дієслова вияву почуттів: *радіти, гніватися, поважати;*
- 7) дієслова вияву ознаки: *зеленіти, дерев'ніти, добрішатися;*
- 8) дієслова сприйняття, *бачити, чути, засвоювати;*
- 9) дієслова стану: *спати, температурити, морозити;*
- 10) дієслова ставлення: *кусати, глузувати, клювати;*
- 11) дієслова вияву фази дії (фазові дієслова): *розпочати, продовжувати.*

Семантичні зв'язки між словами настільки складні і багатогранні, що важко, а часто і неможливо провести чітку межу між окремими семантичними групами.

Семантичних груп багато. В.М.Русанівський виділив 41. (СУЛМ, 1969, с.328-330). Але можна виділити й більше. Все залежить від тексту в якому актуалізується та чи інша дієслівна сема.

За семантичною повнотою дієслова поділяються на:

- 1) повнозначні (*питати, будувати, розповідати*);
- 2) службові (зв'язка): *бути*;
- 3) допоміжні: *складати екзамен, почав навчатися, став говорити.*

3. Морфологічні категорії дієслова

У дієсловах процесуальне значення дії (стану, становлення ознаки) виражене і семантично і граматично (стан, вид, час, спосіб, особа).

Категорії особи, часу, стану, виду, способу, становлять специфіку дієслова як частини мови.

У залежності від сукупності тих морфологічних категорій, які виражають значення процесуальної дії, всі дієслова поділяються на 2 групи: 1) *фінітивні* дієслова (*verbum finitum*) (у шкільній граматиці - особові форми дієслова) і 2)

нефінітивні дієслова, або **вербоїди**.

Фінітивні дієслова мають:

- 1) форми активного і пасивного стану;
- 2) форми дійсного, умовного і наказового способу;
- 3) форми доконаного і недоконаного виду;

форми теперішнього, минулого і майбутнього часу.

Вони змінюються за особами, числами, родами (у минулому часі).

До **нефінітивних (вербоїдних) дієслів** належать невідмінювані, не особові форми:

- 1) **інфінітив**, який називає дію і має: форми виду (доконаного / недоконаного), форми стану (активного і пасивного), форми перехідності / неперехідності;
- 2) **дієприкметник**, що має дієслівну форму часу (**співаючий, прочитаний**), виду (**виконаний, працюючий**), форму стану (активного / пасивного); прикметникові категорії роду, числа, відмінка. Дієприкметник не має дієслівних категорій способу та особи;
- 3) **дієприслівник** має: форми виду, стану, прислівникову ознаку невідмінюваності. Дієприслівник не має дієслівних категорій часу, способу дії, особи.
- 4) **безособові дієслівні форми на -но, -то** (**збито, накрито, привезено**).

Дієслово в українській мові має розгалужену систему словоформ. До складу парадигми дієслова входять форми особи, числа, роду, часу, способу, виду, стану, дієприкметника, дієприслівника, інфінітива, форми на -но, -то.

4. Синтаксичні властивості дієслова

До синтаксичних властивостей дієслова належать:

- 1) функція присудка: **Дивлюсь я на небо та й думку гадаю.**
- 2) функція підмета: **Жити - батьківщині служити.**
- 3) функція додатка, означення та обставини:
 - а) **вирішив відпочити;**

- б) *бажання мандрувати;*
 - в) *прийшов попрощатися.*
- 4) дієслово керує іменником, займенником:
- а) *Додолу верби гне високі, горами хвилю підійма;*
 - б) *Я тобі казала щиро: *Не кохай мене зрадливо*”.*
- 5) дієслово може бути як опорним, так і залежним компонентом словосполучення: *Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає; думки читати;*
- 6) дієслово самостійно або з підметом формує граматичну основу речення (тобто предикативне ядро): *Летим. Дивлюся аж світає.*

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення дієслова.
2. Назвіть семантичні групи дієслів.
3. Які ви знаєте морфологічні категорії дієслів?
4. Розкажіть про синтаксичні властивості дієслова.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 2. Інфінітив. Дві основи дієслова. Морфологічні класи дієслів.

План

1. Інфінітив
2. Дві основи дієслова
3. Морфологічні класи дієслів

1. Інфінітив

Інфінітив (від лат. INFINITIVUS - «неозначений») - це нефінітивна форма дієслова, вербоїд, є у всіх слов'янських мовах, крім болгарської, яка мала його, але втратила.

Це початкова форма дієслівної парадигми, тобто словникова форма. Історично інфінітив у індоєвропейській мові був формою Д. в. імені зі значенням дії, який перейшов у парадигму дієслова.

У давньоруській мові інфінітив був близький до іменника, як і тепер, виражав лише назву дії, але відрізнявся від іменника тим, що не відмінювався.

Інфінітив:

- 1) виконує номінативну функцію - називає дію або процесуальний стан безвідносно до часу, до дійсності, до особи, числа і т.д.: *дивитися, співати, знаходитися*;
- 2) не виражає значення часу, способу, числа, особи;
- 3) має значення виду: *читати – прочитати*;
- 4) має значення стану (активний і пасивний): *будувати - будуватися, складати – складатися*;
- 5) має значення категорії перехідності (неперехідності): *фарбувати, вишити, сидіти*. [Це його морфологічні категорії]

Синтаксичні властивості інфінітива:

- 1) виступає підметом: *Життя прожити - не поле перейти*.
- 2) присудком: *Жити - батьківщині служити*.
- 3) означенням: *Командир прийняв рішення наступати*.
- 4) обставиною: *Прийшов вибачитися*.

- 5) додатком: *Наказав - стріляти. Просив пити.*
- 6) у словосполученні буває опорним і залежним компонентом. *Людині віддати не вигризки душі, а всю повноцінність.*
- 7) керує, якщо є опорним компонентом: *Казати правду треба вчасно і невчасно.*
- 8) прилягає, якщо є залежним компонентом: *Необхідність читати - постійна ознака інтелектуальної людини.*
- 9) виступає у формі майбутнього складеного часу: *Я буду серед лиха співати пісні.*

У сучасній українській мові маркером інфінітива є формотворний суфікс **-ти** і його аломорф **-ть**. Після голосного —► -ти і -ть, після приголосного - лише -ти: *нести, бігти, трясти; кричати - кричать, співати - співають.*

2. Дві основи дієслова.

Всі дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива; б) основи теперішнього часу. (презенсні основи, від лат. praesens).

Основа інфінітива виділяється шляхом відокремлення суфікса **-ти**. Від інфінітивних основ утворюються:

- 1) дієслова минулого часу: *вчи-ти - вчив;*
- 2) дієслова умовного способу: *хоті-ти - хотів би;*
- 3) дієприкметники минулого часу: *приписа-ти - приписаний;*
- 4) дієприслівники доконаного виду: *посиливши, намалювавши.*

Основа теперішнього часу утворюється шляхом відокремлення особових закінчень дієслів від дієслів теперішнього часу 3 ос. множини або від будь-якої особової форми. Від основи теперішнього часу утворюються:

- 1) усі особові форми теперішнього часу: *Ой у полі вітер віє, а жита половіють, а козак дівчину та вірненько любить, а сказати не сміє.*
- 2) усі форми майбутнього часу доконаного виду: *Ми все збудуємо і відкриємо;*
- 3) особові форми наказового способу: *Заспіваймо пісню веселеньку;*

- 4) дієприкметникові форми теперішнього часу: *сяючі ранком вершини*;
- 5) дієприслівники недоконаного виду: *читаючи, співаючи*.

3. Морфологічні класи дієслів.

Морфологічні класи дієслів - це групи дієслів, що об'єднуються на базі співвідношення суфіксів інфінітивних і презентних основ.

Першим звернув увагу на класи дієслів Г. Павський (Филологические наблюдения. Рассуждение III. О глаголе. 1850.).

Але найдетальніше і найпереконливіше описали їх вчені женецької лінгвістичної школи.

Академік В. В. Виноградов (Русский язык. М., 1947) виділяє морфологічні класи дієслів «на основі взаємодії суфіксів з закінченнями»: *гин-у-ти* — *гин-у-в* — *гин-уть*. А фактично — на співвідношенні фіналей інфінітивних і презентних основ. Усі дієслова поділяються на класи:

I клас об'єднує велику кількість дієслів з суфіксами -ува (-юва) в основі інфінітива та з суфіксом -йу- в основі теперішнього часу: *купувати - купують, танцювати - танцюють*.

II клас - дієслова з суфіксом -вай- в основі теперішнього часу: *бувати - бувають*.

III клас - дієслова з суфіксом -а (-я) в основі інфінітива і суфіксом -аї- в основі теперішнього часу: *бажати - бажають*.

IV клас - дієслова з суфіксом -і- в основі інфінітива і суфіксом -її- (-ю) в основі теперішнього часу: *чорніти - чорніють*.

V клас - дієслова з суфіксом -а- (-я-) в основі інфінітива і **0** суфіксом теперішнього часу із закінченням -уть (-ють) в 3 ос. множини: *брати - беруть*.

VI клас - дієслова з суфіксом -і- в основі інфінітива і **0** закінченням в основі теперішнього часу із закінченням -уть (-ють) у 3 ос. множини: *ревіти - ревуть, хотіти - хочуть*.

VII клас - дієслова з суфіксом -ну- в основі інфінітива і суфіксом **-н-** в основі майбутнього простого часу: *зукнути - зукнуть*. **VIII клас** - дієслова з **0** суфіксом в основах інфінітива і теперішнього часу та закінченням -уть (-ють) у 3 ос. множини: *нести - несуть*.

IX клас - дієслова з суфіксом **-и-** в основі інфінітива і в **0** суфіксом в основі теперішнього часу: *ходити - ходять*.

X клас - дієслова з суфіксом **-а-** в основі інфінітива і **0** суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням -ать у 3 ос. множини: *мчати - мчать*.

XI клас - дієслова з суфіксом **-і-** в основі інфінітива і **0** суфіксом в основі теперішнього часу та закінченням -ать (-ять) у 3 ос. множини: *висіти - висять, гоїти - гоять*.

XII клас - становить одне дієслово з **0** суфіксом в основі інфінітива і в основі теперішнього часу та закінченням -ать (-ять) у 3 ос. множини: *бігти - біжать*.

За суфіксами основ дієслова поділяються на дві дієвідміни: I дієвідміну складають 1-8 класи дієслів, а II - 9 - 12 класи.

У межах морфологічних класів дієслів діють певні закономірності морфологічних чергувань і наголошення тієї чи іншої морфеми. Так, наприклад, у частині дієслів V класу відбуваються морфонологічні зміни в корені: з'являється вставний звук [є]: *брати - беру*, звук [г] переходить в [ж]: *знати - жену*, [с] —» [ш]: *слати — шлю*; у дієслові їхати в основі теперішнього часу замість [х] з'являється звук [д]: *їду, їдеш, їдемо*.

Питання для самоконтролю:

- 1) Дайте визначення інфінітива.
- 2) Які функції виконує інфінітив?
- 3) Назвіть синтаксичні властивості інфінітива.
- 4) Від яких основ творяться дієслівні форми?
- 5) Як утворюється основа теперішнього часу?

- 6) Як твориться основа інфінітива?
- 7) Розкажіть про морфологічні класи дієслів.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 3. Категорія перехідності / неперехідності

План

1. Поняття про перехідність/ неперехідність
2. Формальні ознаки
3. Семантичні ознаки
4. Етимологічні ознаки
5. Синтаксичні ознаки

1. Поняття про перехідність/неперехідність

У зв'язному мовленні одні дієслова самостійно виражають свою семантику (*дуб росте, робітник працює*), інші потребують доповнення свого змісту за рахунок залежної форми іменника (*Учні написали диктант; Хлопець слухає музику*). Здатність дієслова виражати свою семантику самостійно або за допомогою залежного іменника в знахідному відмінку (без прийменника) виявляється в категорії перехідності/неперехідності.

Усі дієслова поділяються на дві групи: перехідні і неперехідні. Цей поділ здійснюється на основі синтаксичних ознак дієслова: **до перехідних належать дієслова**, після яких ставиться форма знахідного відмінка без прийменника, **до неперехідних** - дієслова, що не мають залежної форми знахідного відмінка без прийменника.

Категорія перехідності/неперехідності властива всім дієслівним формам: інфінітиву, особовим і родовим формам, дієприслівнику.

Перехідні дієслова можуть керувати також формою родового відмінка у функції прямого додатка, коли вони вживаються у заперечному реченні з часткою *не* (*не чув пісні, не бачив брата*), а також у сполученні з іменниками, що означають збірність, речовинність (*нас ягнят і ягнята, купив хліба*).

До перехідних належать також дієслова **бажати, зичити**, що керують формами родового відмінка і поєднуються з іменниками абстрактного значення: **бажати щастя, зичити здоров'я**.

Неперехідні дієслова вживаються самостійно (без залежної відмінкової форми) або керують будь-якою відмінковою формою іменника з прийменником або без прийменника, крім знахідного прямого об'єкта **боятися (чого?), дякувати (кому?), їхати (чим?), лежати (на чому?), бігти (назустріч кому?), розминутися (з ким?)**.

Перехідні дієслова можуть набувати значення неперехідних. Це буває у випадку опущення при перехідному дієслові прямого додатка. Порівняйте: **писати лист і вміє писати; грає вальс і грає на скрипці**. Від перехідних дієслів створюються неперехідні за допомогою постфікса **-ся**: **мити — митися, брати — братися, вітати - вітатися**. Постфікс **-ся** перетворює дієслово в неперехідне, від таких дієслів не утворюються пасивні дієприкметники. Тільки одне дієслово на **-ся** **сподіватися** в українській мові належить до перехідних, але пасивний дієприкметник втрачає постфікс **-ся**: **сподіваний**.

2. Формальні ознаки

Морф **-ся** є показником, ознакою грамеми неперехідності: нести - нестися.

Морф **-уви** є ознакою грамеми перехідності: малювати. Але дієслова на **-ува (-юва)** можуть мати і значення неперехідності: базарювати, царювати, писарювати.

Морф **-і** є ознакою грамеми неперехідності: кипіти, синіти.

1. Морф **-и** є ознакою грамеми перехідності: **білити, синити**.

Але формальних засобів, по-перше, недостатньо, щоб усі дієслова розмежувати за ознакою перехідності/неперехідності. По-друге, один і той же морф може вживатися і в перехідних і в неперехідних дієсловах, наприклад, морф **4** в перехідному дієслові **гріти** і в неперехідних дієсловах **горіти, білити**.

Отже, формальні ознаки розмежування перехідності/неперехідності не є глобальними, а тому не можуть бути визначальними.

3. Семантичні ознаки

Деякі лексико-семантичні групи дієслів пов'язані з перехідністю/неперехідністю :

- 1) дієслова із значенням стану - неперехідні: *горіти, радіти, сміятися, стати;*
 - 2) дієслова із семантикою руху - неперехідні: *падати, іти, летіти, текти;*
 - 3) дієслова із семантикою «професійного заняття» — неперехідні: *учителювати, козакувати, головувати;*
 - 4) дієслова «звучання» - неперехідні: гавкати, гриміти, стукати;
 - 5) дієслова із семантикою руху - неперехідні: падати, іти, летіти, текти;
 - 6) дієслова із семантикою «професійного заняття» — неперехідні: учителювати, козакувати, головувати;
2. дієслова «звучання» - неперехідні: *гавкати, гриміти, стукати;*
 3. дієслова «мовлення» - перехідні: *говорити, казати, повідомляти;*
 4. дієслова «розумової діяльності і сприйняття» — перехідні: *бачити, сприймати, аналізувати.*

Багатозначні і омонімічні дієслова з одними значеннями можуть вживатись як перехідні, а з іншими - як неперехідні: *Голуб клює зернину* (пер.). *Риба сьогодні не клює* (непер.).

Крім цього, нерідко дієслова в прямому значенні є неперехідними, а в переносному - перехідними.

Як видно, і семантика дієслова не може бути надійною диференціальною ознакою перехідності/неперехідності. Ця ознака також не всеосяжна.

4. Етимологічні ознаки

До етимологічних ознак належить запозичений характер дієслівних основ. Майже всі дієслова, утворені від запозичених основ за допомогою суфікса **-ува-**, вживаються переважно як перехідні: *інспектувати, інструктувати, коментувати, контролювати* та інші. Але серед них є й дієслова неперехідні: *конфліктувати, контрастувати*.

Етимологічні ознаки стосуються лише незначної кількості дієслів. До того ж, етимологічний критерій також не однозначний.

5. Синтаксичні ознаки

Найнадійнішим критерієм розмежування перехідності/неперехідності є синтаксичні ознаки. При перехідних дієсловах: об'єкт виражається окремим додатком, він є обов'язковим компонентом речення при перехідних дієсловах: *читати книгу, випити води, налити молока*.

- 1) може стояти з'ясувальна підрядна частина складного речення зі сполучниками, сполучними словами **навіщо, куди, що, де, коли, звідки**: *Він сказав, куди піде ввечері*.
- 2) може стояти пряма мова:

Він сказав: «Я думаю працювати на заводі». При неперехідних дієсловах не може бути назва об'єкта ні у формі прямого додатка, ні у формі непрямого додатка: **Він спить. Дитина сміється**.

Питання для самоконтролю:

- 1) На основі чого дієслова поділяються на перехідні/неперехідні?
- 2) Що входить в поняття перехідні дієслова?
- 3) Що означають неперехідні дієслова?

- 4) Перерахуйте формові ознаки перехідних/неперехідних дієслів.
- 5) Назвіть семантичні ознаки перехідних/неперехідних дієслів.
- 6) Які етимологічні ознаки ви знаєте?
- 7) Розкажіть про синтаксичні ознаки перехідних/неперехідних дієслів.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 4 Одновидові дієслова

План

1. Одновидові дієслова
2. Двовидові дієслова.
3. Вживання видових форм дієслова

1. Одновидові дієслова.

Всі дієслова мають вид. Але не кожне дієслово утворює видову пару. Частина дієслів завжди виступає або в доконаному, або в недоконаному виді. Так, дієслова доконаного виду *розговоритися, розписатися, опам'ятатися* не утворюють видових форм недоконаного виду. А дієслова недоконаного виду лігати, ходити, говорити, працювати і подібні не мають відповідних форм доконаного виду. Такі дієслова називаються **одновидовими, непарними**.

Тільки у формі недоконаного виду виступають дієслова таких лексико-семантичних груп:

5. *телят*: *гордувати, гидувати*;
6. руху, переміщення: *возити, їздити, ходити, носити*;
7. сподівання: *надіятися, сподіватися*;
8. фізичного стану особи: *морозити, трясти, лежати, сидіти, мовчати, спати*;
9. відношення до об'єкту: *командувати, зимувати, гостювати*;
10. дієслова мовлення: *говорити, базікати, бесідувати*;
1. дієслова думки: *думати, мислити, гадати*;
8. дієслова з префіксом *позі* значенням повторюваності: *покрикувати, почитувати, помахувати*;
9. стану природи: *світати, темніти, вечоріти*.

Тільки у формі доконаного виду бувають дієслова, що утворюються за допомогою:

- 1) префікса роз- + -ся із значенням результату інтенсивної дії: *розговоритися, розгомонітися, розобіцятися*;
- 2) префікса на- + -ся із значенням вичерпності інтенсивної дії: *надуматися, знаходитися*;
- 3) префіксів за-, по-, про-, від- (з часовим значенням): *заморгати, затремтіти, постріляти, прокивати, відшуміти*;
- 4) префікса пере- із значенням багатократності: *перечитати, перетерпіти*;
- 5) подвійного префікса попо- із значенням завершені багатократної повторюваної дії: *попочитати, поповозити*.

Отже, 1) одновидові дієслова недоконаного виду означають таку дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату; 2) одновидові дієслова доконаного виду означають таку дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

2. Двовидові дієслова

В українській мові є група дієслів, яка не має морфологічно виражених ознак виду: мовити, женити, веліти, вінчати, розслідувати. Вони в одних випадках вживаються в значенні доконаного виду, а в інших - зі значенням недоконаного виду. Їхні видові значення розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях: 1) *Одночасно можна вінчати кілька пар* (недоконаний вид, дія мислиться як можлива і незавершена). 2) *Марисю вінчатимуть у головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому).

До двовидових належать:

- 1) нечисленна кількість українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати*;

2) група дієслів іншомовного походження із суфіксом -ув-, якщо від них не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом -овува-. *акцентувати, абстрагувати.*

Винятки:

1) до двовидових дієслів не належать безпрефіксні дієслова на -ув-, від яких можна утворити форму недоконаного виду з суфіксом -овува-. *мобілізувати — мобілізоувати, активізувати — активізовувати.*

2) до двовидових дієслів не належать дієслова на -ув-, що мають лише форму недоконаного виду: *диригувати, балансувати, прогресувати.*

3. Вживання видових форм дієслова

Форми доконаного і недоконаного виду здебільшого вживаються в прямому значенні. Але в певних умовах форма одного виду може вживатися в значенні іншого. Така заміна характерна для діалогічного мовлення: *Ти виконав завдання?* (доконаний вид). - *Ще не виконав* (недоконаний вид).

1) Обставини типу довго, цілий день, весь час, що означають тривалість дії, вживаються при дієсловах лише доконаного виду: *довго думає, цілий день працював, весь час міркував.*

2) Обставини типу час від часу, щоденно, кожного дня, що означають регулярну повторюваність дії, вживаються з дієсловами недоконаного виду: *час від часу згадував, щоденно готувався, кожного дня запізнювався.*

3) Обставини все частіше, все вище, все нижче. все скоріше, з дня на день, з кожним днем, що означають посилення або послаблення дії, вживаються з дієсловами недоконаного виду: *все частіше зустрічали, все вище піднімалися.*

4) Обставини із значенням раптовості дії вживаються з дієсловами доконаного виду: *раптом заспівав, миттєво зник.*

5) Допоміжні дієслова із значенням початку, продовження та кінця дії вимагають, як правило, інфінітиви у формі недоконаного виду: *почав читати, продовжував читати, закінчив читати*.

Проте деякі — з доконаним: *Він встиг скласти екзамен*.

6) Модальні слова вживаються з видовими формами у відповідності із значенням: модальне слово **треба** вживається переважно з дієсловами доконаного виду (*треба написати, треба відповісти*), а модальні слова **слід, необхідно, повинен** вживаються то з формами дієслів доконаного виду (*слід виконати, повинен приїхати*), то з формами дієслів недоконаного виду (*слід виконувати, повинен вітатися*).

7) Модальні слова з заперечною часткою **не** (**не треба, не варто, не слід**) вживаються з дієсловами недоконаного виду: *не слід думати погано, не варто запізнюватися*.

8) При однорідних присудках вживається один вид: 1) ***ств, подумав і написав*** (доконаний вид вказує на послідовність дії); 2) ***Летим. Дивлюся аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає***, (недоконаний вид вказує на одночасність дії).

Питання для самоперевірки:

- 1) Чи всі дієслова мають вид?
- 2) Чи кожне дієслово утворює видову пару?
- 3) Які лексико-семантичні групи вживаються лише у формі недоконаного виду?
- 4) Які дієслова вживаються лише у формі доконаного виду?
- 5) Які дієслова належать до двовидових?
- 6) Розкажіть про вживання видових форм дієслова.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 5. Категорія часу

План

1. Поняття про категорію часу
2. Система часових форм дієслова
3. Значення і вживання теперішнього часу
4. Значення минулого, давноминулого часу
5. Значення майбутнього часу
6. Вживання часових форм

1. Поняття про категорію часу

Явище часу має філософське і лінгвістичне тлумачення. У філософському; розумінні час є однією з форм існування реального світу. Це реальний, об'єктивний час, що вимірюється такими одиницями, як секунда, хвилина, година, доба, тиждень місяць, рік, століття, тисячоліття, ера.

У лінгвістичному розумінні час є відображенням в мові реального об'єктивно існуючого часу. Це граматичний час. Носієм граматичного часу морфології є дієслово, а одиницею виміру - відношення дії, названої дієсловом, до моменту мовлення про неї або до іншої дії, названої іншим дієсловом.

В залежності від цього одні слова називають час дії, який протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії (записав, сідав) - це грама минулого часу. Інші дієслова називають час дії, яка збігається з моментом мовлення про неї або з часом протікання іншої дії (пишу, бачить, посміхається) - це грама теперішнього часу. Ще інші дієслівні форми називають час дії, як відбудеться після повідомлення про неї або після завершення іншої дії (писатиму, побачу) - це грама майбутнього часу.

Отже, категорія часу виражає відношення дії до моменту мовлення.

У сучасній українській мові дієслова мають значення 4-х часів: теперішнього, майбутнього, минулого і давноминулого. Усі чотири часи розрізняються за значенням і мають виражені морфологічні ознаки. Часові значення дієслова виражаються в дійсному способі, умовний і наказовий способи часу і виражають. Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявляються особових та родових формах.

Своєрідно виявляється значення часу в неособових формах дієприкметнику та дієприслівнику. Ці форми зберігають значення часу (як значення виду) тієї основи, від якої вони творяться (дієприкметник), а(виражають час відносно основної дії (дієприслівник).

Категорія часу є категорією словозмінною (а не словотвірною), (утворення форм часу змінює лише граматичне значення і не змінює лексичного: танцює - танцював - танцюватиме. Засобами вираження виступають особові закінчення, формотворчі суфікси (-в, -л-а, -л-о) та допоміжне дієслово бути.

2. Система часових форм дієслова

Система часів українського дієслова складається з 4-х грамем: теперішній, минулий, давноминулий, майбутній час, що виявляються в семи часових формах:

- 4) форма теперішнього часу недоконаного виду (передплачую);
- 5) форма минулого часу недоконаного виду (передплачував);
- 6) форма минулого часу доконаного виду (передплатив);
- 7) форма давноминулого часу доконаного виду (був передплатив);
- 8) форма давноминулого часу недоконаного виду (було передплачував);
- 9) складена (аналітична) форма майбутнього часу недоконаного виду (буду передплачувати);

10) проста (синтетична) форма майбутнього часу доконаного виду (передплачу).

Категорія часу в українській мові підпорядкована категорії виду, якими і зумовлена система часових форм українського дієслова. Дієслова змінюються за часами. Зміна їх за часами належить до дієвідмінювання.

Українським дієсловам не властиві спеціальні форми для вираження значень кожного часу. Значення теперішнього і простого майбутнього недоконаного виду виражається особовими закінченнями, що додаються до основи теперішнього часу: працюю - працюєш - працює; працюватиму - працюватимеш - працюватиме.

Форми складного майбутнього часу недоконаного виду утворюються за допомогою допоміжного дієслова бути в майбутньому часі і інфінітива основного дієслова: буду працювати, будеш працювати, буде працювати. Функція допоміжного дієслова - виражати граматичне значення особи, числа і майбутнього часу, а не минулого чи теперішнього. Інфінітив виражає лексичне значення дієслова.

Дієслова минулого часу утворюються від інфінітива за допомогою суфікса -в- (що походить із суфікса -л-) для чоловічого роду і суфікса -л- для жіночого та середнього роду і множини: акомпанував, акомпанувала, акомпанувало, акомпанували.

Форми дієслів давноминулого часу утворюються від основ дієслів минулого часу відмінюваного основного дієслова і форм минулого часу допоміжного дієслова бути: був заснув, була заснула, було заснуло, були заснули. Допоміжне дієслово в давноминулому часі може вживатися і лише в безособовій формі середнього роду: було заснув, було заснула, було заснуло, було заснули.

3. Значення і вживання теперішнього часу

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент мовлення або збігається з моментом мовлення про неї: Виходить сонце, і зірки роси поволі гаснуть в білих хмарах цвіту.

Дієслова в теперішньому часі виражають: а) дію, що збігається з моментом мовлення про неї: *Я пишу* тобі знову, друже мій; б) дію, тривалу або постійну: Споконвіку Прометея там орел карає, що день божий довбе ребра й серце розбиває; в) дію, що є властивістю істоти або предмета: Весною в селі встають рано; Земля обертається навколо своєї осі.

Перше значення теперішнього часу позначається терміном теперішній актуальний (або власне теперішній). Значення тривалого або постійного часу називається неактуальним (або не власне теперішнім часом). Теперішній неактуальний час властивий науковому стилю, народним прислів'ям, використовується в описах народних звичаїв, у різного типу довідних інструкціях: На Святий Вечір батько набирає в чисту миску по ложці всіх святвечірніх страв; Вночі тріщить, а вдень плющить.

Форми теперішнього часу мають значення недоконаного виду. Вони творяться від основи дієслова недоконаного виду за зразком першої особової парадигми. У цих формах виражаються значення способу (дійсного), часу, особи і числа: *ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять*.

4. Значення минулого, давноминулого часу

Минулий час означає дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення: Скільки днів пролетіло над нами.

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду.

Формальним показником минулого часу є суфікс -л- (-в-, -у-), що приєднується до основи інфінітива. Форми минулого часу в сучасній українській мові виражаються за допомогою флексій значення роду (в однині) і числа: возив, возила, возило, возили. У формах чоловічого роду суфікс -в- приєднується тільки до основи, що закінчується на голосний звук: водити - водив, синіти - синів, але нести - ніс, везти - віз.

При творенні форм минулого часу ненаголошений суфікс -ну- може зникати: сохнути - сохнув, сох; зів'янути - зів'янув, зів'яв. У дієсловах з наголошеним суфіксом -ну-, а також в дієсловах із значенням раптової чи одноразової дії суфікс -ну- зберігається: стягнути - стягнув, гукнути - гукнув.

Переносне вживання дієслів минулого часу доконаного виду:

а. Минулий час в значенні майбутнього: Якщо не буде допомоги, ми загинули.

в. Минулий час в значенні теперішнього: Добре в армії. Встав ранком, прибрав постіль, зробив зарядку, поснідав, а далі все за розкладом

Давноминулий час означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією, наприклад: Ніби й задрімав був зразу, але щось приверзлося, що й прокинувся рано.

Форми давноминулого часу творяться переважно від дієслів доконаного виду аналітичним способом: до основи дієслова в минулому часі додається допоміжне дієслово бути в родових формах однини і у формі множини: сказав був, сказала була, сказало було, сказали були.

Значення давноминулого часу сприймається в реченні на основі зіставлення двох або більше дій: Був позабував товаришів, - тепер пригадав.

Він зберігається в сучасній українській мові, але вживається обмежено, лише в розмовному і художньому стилях.

Від минулого він відрізняється тим, що минулий час може означати дію, яка відбувалася до моменту мовлення і продовжувала відбуватися під час мовлення, а давноминулий час означає тільки дію, яка повністю завершилася в доминулий час і вичерпала себе до моменту мовлення: Оце ходив до директора школи - тут дія ходив відбувається до моменту мовлення і завершується власне в процесі мовлення про неї: Ходив був до директора школи, та нічого не допомогло - тут дія ходив був завершилася задовго до повідомлення про неї.

В тексті конструкції з давноминулим часом можуть замінятися конструкціями з минулим часом. Тому В.М.Русанівський вважає давноминулий час явищем факультативним в українській мові.

5. Значення майбутнього часу

Майбутній час означає дію, що здійсниться або триватиме після розмови про неї: Я візьму землі у жменьку, натрушу з квіток краси і на всю округу дзенькну свіжим голосом роси.

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію і одноразову або обмежену із вказівкою на завершеність. Відповідно вони творяться від основ дієслів недоконаного і доконаного виду.

Форми майбутнього часу доконаного виду (прості) творяться за зразком першої особової парадигми тими самими флексіями, що й форми теперішнього часу першої чи другої дієвідміни: виконаю, виконаєш, виконає, виконаємо, виконаєте, виконають.

Від основ дієслів недоконаного виду творяться аналітична, або складена, і синтетична форми майбутнього часу.

Аналітична форма майбутнього часу твориться способом додавання до інфінітива (недоконаного виду) допоміжного дієслова бути в особових формах: буду співати, будеш співати, буде співати...

Синтетична форма майбутнього часу твориться від інфінітива недоконаного виду додаванням суфікса -м- та особових закінчень: казатиму, казатимеш, казатиме, казатимемо, казатимете, казатимуть.

Значення часу органічно пов'язане із значенням особи і числа, що знаходять своє вираження в особових флексіях, розподілених за I та II дієвідмінами.

6. Вживання часових форм

Крім основних значень часу, що безпосередньо виражається часовими формами дієслів, у процесі спілкування може виражатися відносно значення щодо моменту мовлення.

Так, наприклад, у розповіді про минулі події поряд із формами дієслова минулого часу вживаються форми теперішнього часу в значенні минулого: Вийшов за школу - світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє.

Форми майбутнього часу також можуть вживатися в значенні минулого або теперішнього часу, надаючи відтінку раптовості, несподіваності, енергійності: Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває, то приляже та послуха, як кобзар співає...

Відносність часового значення допомагають виражати модальні частки було, бувало: Сидимо було день при дні у дівочій та робимо.

Позачасове вживання дієслівних форм.

До них належать слова бац, скік, приг, хватъ, гам, клац, кап, мах, сіп, смик, брик, фирк, ах, ох, т'яп, ляп, штовх, грюк, хлюп, кліп, хлип, бах, сьорб, стук, штрик.

М. А.Жовтобрюх називає їх дієсловами - вигуками із граматичним значенням раптової дії минулого часу. В.М Русанівський відносить їх до дієслівних предикативних форм, які співвідносяться не з моментом мовлення, а з якимись відрізками часу в минулому, теперішньому і майбутньому, а тому знаходяться поза граматичною категорією часу.

М.О.Тихонов називає їх особливими формами минулого часу які знаходяться на периферії часових систем і вказують на дію в минулому.

Безперечно те, що ці слова вказують на дію в минулому, тобто мають категорію значення процесуальної дії і знаходяться на периферії часової системи і з слабо вираженим відношенням до моменту мовлення.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що означає поняття категорія часу?
- 2) Що входить в поняття граматичний клас?
- 3) Що виражає категорія часу?
- 4) Розкажіть про систему часових форм.
- 5) Що означає теперішній час?
- 6) Що ви знаєте про значення і вживання минулого часу?
- 7) Що означає давноминулий час?
- 8) Як твориться давноминулий час?
- 9) Розкажіть про значення і вживання майбутнього часу.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.

3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 6. Категорія особи

План

1. Поняття про категорію особи
2. Семантичний зміст категорії особи
3. Особові та неособові форми дієслів
4. Безособові дієслова

1. Поняття про категорію особи

Категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта (або діяча) з погляду того, хто говорить.

Оскільки суб'єктивні дії реалізуються в трьох особах, то категорія особи складається з трьох грамем: 1) грамема, яка вказує на мовця як виконавця дії, називається грамемою 1-ї особи (*друкую*); 2) грамема, яка вказує на слухача (співрозмовника) як виконавця дії, називається грамемою 2-ї особи (*друкуєш, друкуй*); 3) грамема, яка вказує на відсутню особу як виконавця дії, називається грамемою 3-ї особи (*друкує, нехай друкує*).

Кожна особа знаходиться у відношеннях протиставлення до інших: 1-а протиставляється 2-й та 3-й, 2-а - першій та третій, 3-я - першій та другій. Такі дієслова називаються **особові**. У мові є слова, що не протиставляються за особою - це безособові дієслова: *щастить, дощить, вечоріє*.

Оскільки при зміні особової форми дієслів не змінюється його лексичне значення, то категорія особи є категорією словозмінною, а не словотвірною.

Категорія особи, поряд з категоріями способу, часу, модальності, є складовою частиною синтаксичної категорії **предикативності**, яка є засобом вираження події і тому є суттєвою ознакою речення. Але це є факультативним компонентом предикативності, оскільки він притаманний лише особовим реченням, а в безособових його немає.

2. Семантичний зміст категорії особи

Головні значення грамеми особи:

Грамема 1-ї особи однини означає, що дію виконує сам мовець:

Дивлюсь я на небо та її думку гадаю.

Грамема 2-ї особи однини означає, що дію виконує слухач (співбесідник, адресат дії, вимовець): *Скажи, хто ти.*

Грамема 3-ї особи однини означає, що дію виконує відсутня особа чи предмет (об'єкт мовлення): *Тихо по морю човен пливе.*

Грамема 1-ї особи множини означає, що дію виконує група осіб, серед яких є мовець: *А ми тую червону калину підіймемо, а ми тую славу України розвеселимо.*

Грамема 2-ї особи множини означає, що дію виконує кілька співбесідників або предметів: *Ви ж мене, очі, плакати навчили, де ж ви навчилися зводити людей.*

Грамема 3-ї особи множини означає, що дію виконують немовці, неспівбесідники, тобто група осіб чи предметів, про які йде мова: *Співають й плачуть солов'ї.*

Отже, оптимально повна семантико-граматична парадигма категорії особи складається із шести форм.

Поряд з головними значеннями особові форми мають вторинні значення, які формуються в певних контекстах:

1) **означено-особове значення** дії, яка стосується будь-якої особи (мовця, слухача і відсутньої особи), таке значення виражається формою 1-ї особи однини: *Думаю - значить живу.*

2) **узагальнено-особове значення** - воно виражається формою 2-ї особи однини або 1-ї особи множини (дію виконує кожен - мовець і немовець): *Видно, хоч голки збирай. Що посієш — те й пожнеш.*

3) **безособове значення**, тобто значення дії, що здійснюється незалежно від будь-якої особи, виражається формою 3-ї особи однини: *Світає, гримить, трясє, темніє.*

4) **значення авторського «я»**, що виражається формою 1-ї особи множини, але означає одного мовця, вживається в науковому стилі: *Ми вважаємо..., Ми дійшли висновку...***значення дії співбесідника**, поданої як такої, в якій ніби бере участь й мовець, тобто від імені мовця, виражається формою 1-ї особи множини: *Як ми почуваємо себе?* (запитує лікар у хворого). *Як поживаємо?* (запитує мовець у співбесідника).

5) **неозначено-особове значення** у формі 3-ї особи множини, виконавець дії або не називається зовсім, або мислиться узагальнено: *За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм.*

3. Особові та неособові форми дієслів

Дієслівні форми поділяють на особові і неособові. До особових належать форми дієслів теперішнього і майбутнього часів дійсного способу та форми наказового способу, в яких граматичне значення особи виражається за допомогою флексій, і минулого часу та умовного способу, в яких особа виражається синтаксично (особовими й особово-вказівними займенниками). Особові форми утворюють три парадигми дієвідмінювання: 1) теперішнього - майбутнього часів дійсного способу; 2) наказового способу; 3) минулого часу та умовного способу. Парадигма теперішнього - майбутнього часів будуються на основі протиставлень 1, 2 3-ї особи в однині та множині.

1 дієвідміна

<i>однина</i>	<i>множина</i>
1 ос. веду	вед-емо
2 ос. вед-еш	вед-ете
3 ос. вед-е	вед-уть

2 дієвідміна

<i>однина</i>	<i>множина</i>
1ос. друж-у	друж-имо
2ос. друж-иш	друж-ите
3ос. друж-ить	друж-ать

Уваги до особових закінчень:

1. У дієсловах з кінцевим приголосним основи й (ї) флексії виступають у графічних варіантах: **-ю, -єш, -є, -ємо, -єте, -ють** (1 дієвідміна); **-ю, -їш, -їть, -їмо, -їте, -ять** (2 дієвідміна), наприклад: *співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.*

2. Утворення 1-ї особи парадигми супроводжується змінами приголосних в основах дієслів перед закінченням:

а) у дієсловах V класу чергуються з **-ж, к - г, с - ш, т - ч, х - ш**, напр., *казати — кажу, писати — пишу, колихати — колишу.*

б) у дієсловах IX класу з кінцевим губним приголосним основи у 1-й особі однини і 3-й особі множини після усього губного з'являється вставлений звук [л], наприклад: *ловити — ловлю, ловлять; губити — гублю, гублять.*

в) у дієсловах ІХ класу в 1-й особі однини відбувається чергування приголосних: д - дж, з — ж, с — ш, т — ч, зд - ждж, ст — шт (щ), наприклад: водити — воджу, носити - ношу, вертіти — верчу, їздити — їжджу, мостити — мощу.

г) у дієсловах хотіти (VI клас) кінцевий приголосний основи [т] чергується з [ч]: хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть.

д) у дієсловах VIII класу приголосний основи [г] змінюється на [ж], а [к] на [ч], наприклад: стерегти - стережу - еш, -емо..., текти — течу, -еш, - емо...

е) у дієсловах бігти (XII клас) кінцевий приголосний основи [г] змінюється на [ж]: біжу, -ши, -ить, -имо...

За зразками 1-ї особи парадигми твориться складна і складена форми майбутнього часу, лише в складеній формі змінюється допоміжне дієслово, наприклад: буду їхати, будеш їхати, буде їхати, будемо їхати, будете їхати, будуть їхати.

Особова парадигма наказового способу будується також на протиставленні трьох осіб в однині і множині, але спеціальні особові флексії виступають тільки в трьох формах: 2-ї особи однини, 1-ї і 2-ї особи множини, наприклад: 1 особа множини — пишімо, читаймо; 2 особа однини — пиши, читай, пишіть, читайте.

Форми 3 особи твориться аналітично - за допомогою частки хай (нехай).

У складній формі 3 особи однини і множини значення особи виражається флексіями, що виступають у формах теперішнього - майбутнього часу, наприклад:

Однина

3 особа хай пишуть.

Множина

3 особа хай пише.

Дієслівна парадигма минулого часу дійсного способу та умовного способу не має морфологічного показника особи. Усі форми належать до системи дієвідмінювання поряд із особовими, але в основі парадигми лежить розрізнення за родами і числом.

До неособових форм дієслів належать інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Синтаксичні відношення дієслова в цих формах з іншими словами вказують на особу (інфінітив, дієприслівник) або виражаються номінативно-синтаксично (я стомлений, ти стомлений, він стомлений) і в дієслівну парадигму (парадигму дієприкметника) не входить.

3. Безособові дієслова

Дієслова, що означають дію поза відношенням її до особи (діяча), називаються безособовими, наприклад: світає, смеркає. Безособові дієслова утворюють окремі тематичні групи. Вони виражають:

а) явища природи: вечоріє, дощить, розвидняється;

б) фізичний і психічний стан людини: нудить, не віриться, морозить;

в) модальні значення необхідності, буття - небуття: належить (вам належить оцінити), немає, не стало;

г) значення випадковості, незалежного від особи стану: щастить (не щастить), таланить;

д) значення міри наявності: вистачить (вистачимо), бракує (бракувало) та ін.

Безособові дієслова ніколи не пов'язуються з підметом, що означає

особу діяча, а тому значень особи і числа не виражають. Безособові дієслова не змінюються за особами, числами і родами. Вони виступають (крім інфінітива) тільки у формі теперішнього (рідко майбутнього) часу дійсного способу, історично спорідненій з 3-ю особою однини (бракує, дощить), та у формі минулого часу (бракувало, дощило), спорідненій із формою середнього роду.

Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса -ся: лежати — не лежиться, спати - спиться (не спиться), їсти — їться (не їться).

Безособового значення можуть набувати і особові дієслова у формі 3-ї особи однини, вжиті в реченні без підмета, наприклад: Пахне морем, і озоном від притихлої землі. Синтаксичне вживання особових дієслів без формально вираженого підмета сприяє тому, що дієслово втрачає здатність вказувати на конкретну особу і набуває значення:

1) узагальнено-особового (у 2-й особі однини або множини, рідше у формі 1-ї особи множини): Посієш вчасно - вродить рясно;

Якщо у реченні є звертання, то дієслово у формі 2-ї особи вказує на означену особу.

2) неозначено-особового (у 3-й особі множини та у формі множини минулого часу): Сіяли всю ніч.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що виражає категорія особи?
- 2) Розкажіть про семантичний зміст категорії особи.
- 3) Які дієслівні форми належать до особових?
- 4) Які дієслівні форми належать до неособових?
- 5) Які дієслова називаються безособовими?

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 7. Поняття про категорію виду

План

1. Поняття про категорію виду
2. Семантичний зміст грамеми «доконаний вид»
3. Семантичний зміст грамеми «недоконаний вид»
4. Видові пари. Творення видових форм дієслів

1. Поняття про категорію виду

Категорія виду є основною граматичною категорією дієслова. Видові значення, в основі яких лежить поняття внутрішньої межі дії, вказують на її результативність/нерезультативність, тривалість/обмеження, завершеність/незавершеність.

Вид є загальнодієслівною категорією, оскільки охоплює всі форми дієслова: інфінітивну, способові і часові, дієприкметникові і дієприслівникові.

Видове протиставлення виражається граматично у співвідносних дієсловах спільного кореня (і лише в поодиноких випадках у словах з різними основами - суплетивно), що виступають як видова пара: **класти - покласти, робити - зробити, брати - взяти**.

Значення доконаного і недоконаного виду у формах інфінітиву виражається безвідносно до інших граматичних значень дієслова, воно властиве самій дієслівній основі, де показником виду виступає афікс (префікс або суфікс), чергування звуків у корені слова, наголос тощо. Кожний інфінітив об'єднує усі можливі форми одного виду: **замикати - замикаю, замикав, замикатиму, замикав би, замикаючи**.

В інших формах значення виду тісно пов'язане із значенням часу. Кожне дієслово видової пари утворює свою систему часових форм: дієслова недоконаного виду творять форми усіх трьох часів, а дієслова доконаного виду — лише минулого й майбутнього часів. Так само дієприкметникові і дієприслівникові форми творяться від дієслів, зберігаючи значення виду, вкладене в початковій формі: *везти* — *везучи; привезти - привезений, привівши*.

Основне значення форм недоконаного виду пов'язується з відсутністю вказівки на обмеженість дії, вони виражають у цілому тривалу не результативну дію, наприклад: *писати, читати, робити, синіти*.

Значення форм доконаного виду пов'язується з вказівкою на внутрішню межу - вони виражають результативну дію, переважно нетривалу, наприклад: *написати, прочитати, зробити, посінути*.

Крім основних значень, дієслівні форми можуть виражати різні додаткові відтінки значень недоконаного і доконаного виду: тривалу спрямовану дію

(*летіти, пливати*)-, повторювану дію (*їздити*); супровідну дію (*приспівувати*); тривалу завершену дію (*посидіти*); раптову дію з відтінком підсилення (*грюкнути, смикнути*); багатократну обмежену в часі (*закричу, покотитися*).

Ці додаткові відтінки переважно передаються різними часовими формами, оскільки динамічна ознака в процесі її становлення або розгортання виявляється як реалізована чи нереалізована, тривала чи нетривала в часових межах.

2. Семантичний зміст грамеми «доконаний вид»

Дієслова доконаного виду означають дію з вказівкою на її обмеження у часі, на її завершеність в минулому або майбутньому, на її результативність,

тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі. Тому дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, а можуть мати лише форму минулого або майбутнього часу.

Доконаний вид вказує, що дія досягла свого внутрішнього рубежу, тобто такої критичної межі, за якою вона припиняється. Це максимальний, найповніший вияв дії.

До доконаного виду належать дієслова, яким притаманні такі додаткові елементи значення:

1. завершеність дії: *побудувати, зорати;*
2. результативність дії: *одержати (нагороду), розв'язати (задачу), захистити (дисертацію);*
3. однократність дії: *кинути, смикнути;*
4. початок дії: *задзвонити, заплакати;*
5. багатократність дії: *порозкидати, порозмивати.*

3. Семантичний зміст грамеми «недоконаний вид»

Дієслова **недоконаного виду** означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження) та завершеності в часі. Недоконаний вид - це дія, яка не досягає внутрішньої межі, бо вона до неї безвідносна. Тому такі дієслова мають форму теперішнього, минулого і майбутнього часу.

До недоконаного виду належать дієслова, які, крім загального значення необмеженості і незавершеності в часі, мають ще й такі додаткові елементи значення:

1. постійна неперервність дії: *Світить та не гріє сонце золоте.*
2. регулярна повторюваність дії. Це значення виражається здебільшого префіксами при-, від- з суфіксами -ува-, -а-: *пригладжувати, від-*

раховувати.

3. нерегулярна повторюваність дії, яка виникає час від часу. Це значення виражається здебільшого префіксами **на-, під-, по-** з суфіксами = **ува-, -а-,** ***настроювати, підморгувати, посміхатися.***
4. здатністю до дії, яка є постійною ознакою суб'єкта: ***собака кусається, троянда пахне.***
5. протяжність дії у певному напрямку в дієсловах руху: ***їхати, бігти, нести.***
6. повторюваність дії, яка означає необмежений рух: ***возити, бігати, літати.***

Більшість дієслів утворює видові пари «недоконаний вид - доконаний вид», компоненти яких перебувають у відношеннях граматичної опозиції (протиставлення). Таке розуміння категорії виду пов'язане з іменем В. Виноградова.

5. Дієслівні словоформи, що протиставлені одне одному за видом, утворюють видову пару. Видова пара - це дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду: ***робити - зробити, готуватися - підготуватися.***

4. Видові пари. Творення видових форм дієслів

Видові співвідношення у споріднених дієсловах виражаються засобами афіксації (префіксами і суфіксами), чергуванням голосних у корені слова, зміною наголосу.

Засіб префіксації виступає при творенні дієслова доконаного виду від безпрефіксного дієслова недоконаного виду: ***вітати - привітати, пам'ятати - запам'ятати.***

Корелятивні видові пари відрізняються від префіксального словотворення тим, що при видотворенні похідна форма змінює тільки значення виду, а при словотворенні похідне дієслово виступає з додатковим семантичним відтінком,

наприклад: *писати - написати* (видова пара); *писати - списати, розписати, підписати, виписати, записати, відписати, переписати* (словотворчий ряд дієслів спільного кореня).

У сучасній українській літературній мові для видотворення виступають найчастіше префікси з-(с-), за-, на-, по-, при-, про-: *казати - сказати, робити - зробити, лити - налити, синіти - посиніти, іти - прийти, знати - прогнати*.

Видова пара може творитися одночасним приєднанням префікса і зміною суфікса: *падати - впасти, вішати - повісити*, або префіксацією дієслова іншого кореня: *ловити - впіймати, брати - взяти*.

Суфіксальний спосіб творення видової пари виступає переважно в префіксальних дієсловах доконаного виду, від яких творяться форми недоконаного виду: *читати - прочитати, прочитати - прочитувати*.

Префіксальним видотворенням виражається основне значення виду - вказівка на внутрішню межу, на завершеність/незавершеність дії в часі, на результативність дії. Суфіксальними засобами виражаються різні додаткові відтінки видового значення: протяжність, повторюваність дії.

У сучасній українській мові дієслова доконаного виду мають співвідносні форми недоконаного виду, утворені за допомогою суфіксів -ува-, -овува-, -ва-, -а-, -ля-, що виражають значення тривалої, багатократної, повторюваної або супровідної дії: *заспівати - заспівувати, скупити - скуповувати, зігріти - зігрівати, виробити - виробляти*.

Видова кореляція може виражатися заміною суфікса і в парах безпрефіксних дієслів: *лишити - лишати, кінчити - кінчати*.

Від дієслів недоконаного виду III класу зі значенням тривалої дії видова пара твориться за допомогою суфікса -ну-, що виражає однократність дії, або -ону-, що

виражає відтінок посиленої дії: *зукати — зукнути, смикати — смикнути і смиконнути*.

Чергування звуків у корені слова у сучасній українській мові дуже рідко виступає самостійним засобом видотворення (*збирати — зібрати*), найчастіше воно є супровідним засобом при суфіксальному видотворенні: *допекти - допікати, заявити — заявляти*.

Видове значення може виражатися також зміною наголосу в дієслові:

засипати – засипати, (чимось), розрізати – розрізати.

У сучасній українській мові є невелика група безпрефіксних дієслів, що можуть виражати значення виду залежно від контексту: *женити, ранили, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати: Командир велів відкрити вогонь* (доконаний вид). *Працюй, як велить тобі твоя совість* (недоконаний вид).

Окремі групи складають **одновидові дієслова**, що не мають видової кореляції:

Тільки **недоконаний вид** мають:

1. безпрефіксні дієслова із значенням необмеженої дії: *вимагати, чекати, мислити*;
2. префіксальні дієслова, утворені від дієслів із значенням необмеженої дії за допомогою префікса **по**що надає відтінку повторюваності дії: *покрикувати, потріскувати*.

Значення лише доконаного виду мають в основному дієслова префіксально-суфіксальні, похідні від двовидових безпрефіксних дієслів (**від-, на-, за-, по-, про-, роз-**): *відпрацювати, натерпітися, повчитися, розплакатися*.

Одновидове значення можуть мати також дієслова префіксальні, утворені від двовидових за допомогою префіксів за-, по-, про-, від-, що вносять відтінок тривалості дії із вказівкою на результативність або вказують на початок дії з відтінком посилення її: *закивати, потерпіти, проходити, відшуміти*.

Питання для самоконтролю

1. Що позначає категорія виду?
2. Що означає поняття грамема «доконаний вид» ?
3. Що входить в поняття грамема «недоконаний вид» ?
4. Чи всі дієслова мають видові пари?
5. Як творяться видові пари?

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема № 8. Категорія способу

План

1. Поняття про категорію способу
2. Дійсний спосіб
3. Умовний спосіб
4. Наказовий спосіб
5. Вживання форм одного способу в значенні іншого

1. Поняття про категорію способу

Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Спосіб дієслова має предикативний і модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність у тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність у мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними (модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Власне граматичні засоби вираження модальності вивчає морфологія. Вчення про спосіб (рос. *наклонение*) прийшло з греко-латинської граматики. Давньогрецькі вчені користувалися терміном (лат. *inclinatio*), який в російській граматиці скальковано як «склонность», «наклонение». Вперше цей термін ввів Мелетій Смотрицький у 1619 році (Грамматика Елавенскія правильная синтагма). До М. Смотрицького вживався термін «чин» (граматика Дм. Толмача, 1522 р.).

В латинській граматиці поняття модальності позначалося терміном *modus* (або *modus agentis* - «спосіб дії»). Українська мова скалькувала цей термін з латинської мови. Оскільки мовець за допомогою категорії способу виражає відношення дії (стану) до дійсності за своїм уявленням, то окремі граматисти розглядають спосіб як категорію суб'єктивну (М.А.Жовтобрюх, Є.А.Реферовська). Але уявлення

мовця є не чим іншим, як окремим частковим відображенням тих відношень між дією (станом) і дійсністю, які існують в мові об'єктивно і незалежно від мовця. Тому більшість мовознавців розглядають спосіб як категорію об'єктивну (В.Н.Белоусов, И.Г.Милославский). Відношення дії (стану) до дійсності може бути реальним і нереальним (ірреальним). Реальним є таке відношення, при якому дія (стан) справді відбувалася, відбувається або відбудеться дійсно: Дівчата співали, співають, будуть співати. Ірреальним є таке відношення, при якому дія (стан), названа дієсловом, не відбувалася, не відбувається і не буду відбуватися, вона лише мислиться як бажана з боку мовця, або могла б відбутися за певних умов: *Вставай, хто живий* (Леся Українка). *Я б землю покинув і в небо злетів* (Пісня). Ці дії насправді не відбувалися, їх не було в немає, вони мисляться або як можливі, передбачувані, або як бажані і передають волевиявлення мовця.

Всі дієслова мовця характеризуються за ознакою реальності або ірреальності, тобто мають категорію способу дії. Для кожного дієслова ця ознака є обов'язковою і регулярною. Але це стосується лише особових форм дієслів. Інфінітивна форма дієслова називає дію безвідносно до дійсності, тому не має категорії способу. Категорія способу складається з трьох грамем - грам, дійсного, грам, умовного і грам, наказового способу, які розрізняються між собою лише граматичним значенням, зберігаючи значення лексичне. Тому категорія способу є категорією словозмінною, а не словотвірною.

2. Дійсний спосіб

Дійсний спосіб (індикатив, лат. *indicativus*) означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі: А я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою...

Дійсний спосіб не має специфічних морфологічних (формальних) засобів свого вираження. Морфологічний показник дійсного способу суміщений з морфами часу і особи. Реальний дійсний спосіб дієслів у формах теперішнього,

майбутнього і минулого часу. Дійсний спосіб, відносячи дію до певного часу, подає її як реальне явище і тим самим вказує на особу і число дієслова.

3. Умовний спосіб

Умовний спосіб (кон'юнктив, лат. *conjunctivus*) означає діюпередбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не таку, що обов'язково відбудеться. Умовний спосіб означає діє, якої не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто ірреальну. Вона б могла бути за певних умов. Тому дієслова у формі умовного способу не мають категорії часу, наприклад: можливість: Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано;бажання: Хотіла б я піснею стати. Форми умовного способу аналітичні. Вони творяться за допомогою час-би (б). що додається до форм минулого часу дійсного способу. Форми УМОВНОГО способу виражають значення роду і числа за допомогою закінчень. Частина (б) може входити до складу умовного сполучника аби, якбиабо сполучника мети щоб,наприклад: Якби проміння золоті у струни чарами обернуті, я з них зробила б арфу золоту(Леся Українка). Частина би(б)походить від давньої форми 2 і 3 особи однини аориста (проста форма минулого часу) дієслова бути,який зник у XI ст. (бъхь, бы, быхать, бысте,быша).

4. Наказовий спосіб

Наказовий спосіб (імператив, лат. *imperativus*) означає дію імперативну, тобто таку, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання слухача до дії у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування. Це ірреальна дія, якої не було і немає, але з погляду мовця має відбутися.

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього-майбутнього часу за допомогою закінчень.

У сучасній українській мові виступає три різновиди форм наказового способу:

1) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з основою на приголосний [j(i): читай, знай, вимагай; у 1-й особі множини ці дієслова мають флексію -мо, а в 2-й особі множини - флексію -те: читаймо, читайте:

2) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з кінцевим твердим приголосним [ж],[ч],[б],[п],[в],[м],[ф]та [р]: (ріж, плач, насип, вір)та з м'якими приголосними [з'],[с'],[д'],[л'],[н']: (злізь, винось, сядь, дозволь,стань)', у 1-й особі множини виступає флексія -мо: ріжмо, плачмо, виносмо:у 2-й особі множини — флексія -те: ріжте, плачте, станьте;

3) з флексією -и у 2-й особі однини, якщо наголос падає на закінчення (веди, кажи, зроби),та в дієсловах, що мають збіг приголосних у кінці осно-

ви (тягни, увімкни); у 1-й особі множини виступає флексія -імо (рідше -ім): везімо, кажімо, зробімо; у 2-й особі множини - флексія -іть (рідше -іте): везіть, кажіть.

У деяких посібниках зазначається, що наказовий спосіб утворюється за допомогою суфіксів -и, -іть, -те, -мо, -імо. Так можна було б стверджувати лише тоді, коли б спосіб дієслова був би не словозмінною, а словотвірною категорією. Частина форм 2-ої особи множини наказового способу утворилися шляхом приєднання закінчення -те до нульового закінчення 2-ої особи однини без будь-яких змін у будові твірної основи: читай - читайте, вставай - вставайте. Він подібний до аглютинативного способу творення граматичної форми без будь-яких її структурних змін. Такий спосіб творення граматичних форм характерний для аглютинативних мов, наприклад: казах, тау (гора) - таулар (гори), су (вода) - сулар (води); кирг. ата (батько) - аталар (батьки).

Українська мова належить до флективних мов, тому в ній існує фузійний спосіб творення граматичних форм накладанням морфем: неси - несіть, кричи - кричіть. Але в окремих випадках трапляються й аглютинативні: читай - читайте,

голосуй - голосуйте. (фузія - злиття морфем, що супроводжується зміною їхнього фонемного складу).

Форми 3-ої особи однини і множини накладання морфем не мають. Якщо виникає потреба передати її значення, то використовується описова форма, яка утворюється від дієслів теперішнього або майбутнього часу за допомогою частки хай (нехай): Хай цвіте при тобі вільна воля в шотландській землі (Леся Українка); Нехай ні жар, ні холод не спинять вас (І. Франко).

Дієслова, що означають дії і стани, що відбуваються без діючої особи або не залежать від волі діючої особи, форм наказового способу не мають. До них належать:

- 1) безособові дієслова: лихоманить, трясє, світає, смеркає;
- 2) деякі дієслова сприймання: бачити, чути;
- 3) деякі дієслова стану: недомагати;
- 4) деякі модальні дієслова: хотіти, могли.

Деякі дієслова в 1-й особі множини можуть мати форму наказового способу, омонімну формам 1-ої особи множини теперішнього або майбутнього часу: Ідем додому (наказовий спосіб), Ми ідем додому (теперішній час); Почнем!(наказовий спосіб), Завтра почнем будівництво (майбутній час).

Категорія способу дієслова має синтетичну і аналітичну форми:

- 1) грамема дійсного способу здебільшого має синтетичні форми (будую, будував, будуватиму) і лише грамема майбутнього часу може мати поряд з синтетичною формою ще й аналітичну: буду будувати;
- 2) грамема умовного способу має лише аналітичну форму: будував би;

3) грамема наказового способу має здебільшого синтетичну форму (живи! живіть! живімо!) і лише в 3-й особі однини і множини вживається аналітична форма: Хай живе братство! Нехай живуть трударі!

5. Вживання форм одного способу в значенні іншого

В тексті форми дійсного, умовного й наказового способу можуть вживатися переносно один в значенні іншого:

1) форма умовного способу - у значенні наказового: Чи не встав би, ти, небо ще? (Л. Українка);

2) форма умовного способу - у значенні дійсного: Їй долі кращої для себе не просила б;

3) форма дійсного способу — у значенні наказового: Не пожалій Настя грошей, мала б добрий будинок;

4) форма дійсного способу - у значенні наказового: Завтра повернеш книгу!;

5) форма наказового способу - у значенні дійсного: А він візьми і піди додому;

6) форма наказового способу - у значенні умовного: Не будь тебе, я ніколи не прийшов би сюди!;

7) форма інфінітива - у значенні наказового способу: Встати! Мовчати!;

8) форма інфінітива - у значенні умовного способу: Випити б оце кави. Вийти б оце на свіже повітря!

Питання для самоконтролю:

1) Дайте визначення поняттю категорія способу.

- 2) Які ви знаєте способи дієслова?
- 3) Що означає дійсний спосіб?
- 4) Які існують засоби вираження дійсного способу?
- 5) Що означає умовний спосіб?
- 6) Назвіть способи вираження умовного способу.
- 7) Що означає наказовий спосіб ?
- 8) За допомогою чого твориться наказовий спосіб?
- 9) Які ви знаєте форми одного способу в значенні іншого?

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

Тема 9. Дієприкметник як дієслівна форма.

План

1. Поняття про дієприкметник
2. Дієслівні ознаки дієприкметника
3. Прикметникові ознаки дієприкметника
4. Власне дієприкметникові ознаки
5. Активні дієприкметники теперішнього часу
6. Активні дієприкметники минулого часу
7. Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу
8. Зміни в граматичній будові дієприкметника

1. Поняття про дієприкметник

Дієприкметник - це відмінювана дієслівна форма, що передає дію (або стан як динамічну ознаку предмета, виявлену в категоріях виду і стану). Як і інші форми дієслова, дієприкметник має значення виду, часу (теперішнього і минулого), стану (активного, пасивного), може керувати формою залежного іменника і означатися словами, що виражають сутність вияву ознаки та різні обставини, наприклад: *Написаний чорнилом, посиніти від холоду, давно забутий, законспектована праця.*

Дієприкметник, подібно до прикметників, узгоджується з пояснюваним іменником у роді, числі і відмінку, наприклад: *Пісня, виконана хором.*

Дієприкметникові форми зберігають значення того виду, який має дієслово в початковій формі, наприклад :

втікаючи - недоконаний вид (початкова форма - зітхати),

завезений- доконаний вид (початкова форма - завезти).

У морфології дієприкметник розглядається або як змішана частина мови, або як гібридна дієслівно-прикметникова форма, проміжна між дієсловом і прикметником (В. Виноградов), або як віддієслівний прикметник (Л. Булаховський , І. Вихованиць та ін.).Жоден з цих поглядів не вважається безспірним і достатньо вмотивованим, оскільки в одному¹ випадку применшується роль дієслівних ознак, а в іншому - прикметникових.

Враховуючи специфічні особливості слів цього типу, дієприкметник як самостійна частина мови розглядається в граматиці Діонісія Фракійського (170-190 р. до н.е.), в російській граматиці М.В. Ломоносова (1755), в синтаксисі в російській мови Д.М. Овсянко Куликовського (1912), в граматиці російської мови В.В. Бабайцевої та Л.Д. Чеснокової (1988). Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника.

2. Дієслівні ознаки дієприкметника

Дієприкметники утворюються лише на базі дієслів: *підписати - підписаний, змарніти - змарнілий*. Дієприкметники мають спільне з дієсловом лексичне значення. І є прикметники спільні з дієсловом морфологічні категорії: **вид, час, перехідність -неперехідність, стан**. Від дієслівних видових пар утворюються відповідні дієприкметники недоконаного і доконаного виду: перевіряти (недоконаний вид), перевіряючий (недоконаний вид), перевірити (доконаний вид), перевірений (доконаний вид). Дієприкметник має форми двох часів - теперішнього і минулого: вживати - вживаючий, вживаний. Майбутнього часу дієприкметники української мови не мають, оскільки ознакою предмета може бути дія лише тоді, коли вона відбулася або відбувається. Як і дієслова, дієприкметники бувають перехідні і неперехідні. Від перехідних дієслів утворюються перехідні дієприкметники, від неперехідних дієслів – неперехідні дієприкметники: *виконувати - виконуючий, вишитий рушник - вишитий,*

відпочивати - відпочиваючий. У дієприкметниках зберігаються дієслівна категорія стану, активний і пасивний. Активний стан дієприкметників означає, що носієм дії носієм ознаки є один і той же предмет (особа): *крокуючий екскаватор, правлячі кола.* Пасивний стан дієприкметників означає, що носієм ознаки є один предмет, а носієм (виконавцем) дії є інший предмет: *виконана учителем вправа, намальований художником портрет.* Як і дієслова, дієприкметники керують залежними словами: *керуючий справами робітник. написане пером слово.*

3. Прикметникові ознаки дієприкметника

Як і прикметник, дієприкметник має синтаксичні категорії роду, числа, відмінка: *звантажений вагон, розвантажені вагони, розвантажених вагонів.* Дієприкметник виступає в реченні узгодженим означенням: *пахнуче сіно, меркнучі зорі.* Функцію означення виконує і дієприкметниковий зворот: *через вікно зазирнув клапть неба, присипаний срібним пилом.* Як і прикметник, дієприкметник може виступати іменною частиною складеного присудка: *Вікна були закриті.* Дієприкметники мають спільні з прикметниками закінчення **-ий. -а. -е. -і** (*зелений, завезений*).

4. Власне дієприкметникові ознаки

До власне дієприкметникових ознак належать:

- 1) Процесуальна ознака з дією в часі на відміну від постійної ознаки прикметника: прикметник - *колючий*, дієприкметник - *колючий, терплячий - терплячий.*
- 2) Свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови: **-уч - (-юч), -ач – (-яч):** *благаючий, лежачий, ілеалізуючий;*
-я - *зів'ялий, розталий, згорілий;*
-т - *бритий, критий, митий.*

3) Відсутність процесуальної ознаки за дією в майбутньому часі (на відміну від дієслів).

Наявність власне дієприкметникових ознак була підставою для деяких мовознавців вважати дієприкметники самостійною частиною мови (Д. М. Овсяннико- Куликовський, В.В.Бабайцева, Л. Д. Чеснокова).

Дієприкметник має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в і), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну з прикметником синтаксичну функцію (означення), свої власні суфікси.

5. Активні дієприкметники теперішнього часу

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основ недоконаного виду за допомогою суфіксів **-уч-**. **-ач-**: *лежачий, керуючий*. У давньоруській мові були активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами **-уч-**. **-ач-**. що прийшли з праслов'янської мови і вживалися в усній мові і світській літературі: *біжачих*. У цей час вживалися і запозичені з старослов'янської мови форми на **-ущ-**. **-аш-** **б-юш-**. **-яш-** паралельні до питомих, що функціонували в церковній літературі: *плачюша, могущу, лежаше, забывающий*.

У староукраїнських писемних пам'ятках активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **уч-**, **-ач-** вживаються не чисто. Ще рідше зустрічаються дієприкметники із старослов'янським суфіксом **-ущ-**. Як правило, це утворення дієслова *быти*: *нинешнимъ и потомъ будущими*.

З XVI- XVIII ст. коло активних дієприкметників з суфіксами **-уч-**. **-ач-** у писемних пам'ятках значно розширюється: *віруюших. лежачого, прославляючих*. У XVII-XVIII ст. активні дієприкметники з суфіксами **-уч-**, **-ач-** і **-ущ-**, **-аш-** стилістично розмежовуються: в церковнослов'янських текстах

вживаються форми на *-ущ-, -ящ-*, а в літературних пам'ятках форми на *-ущ-, -аш-* дуже рідкісні.

Активні дієприкметники з суфіксами *-уч-, -ач-* в пам'ятках української народно-родословної мови ХІХ ст. майже не вживалися. Але деякі з них засвідчуються в тодішніх словниках і граматиках:

1) у «Словарі малоросійського ... язика» П. Білецького-Носенка;

2) у граматиці І. Могильницького;

3) Т. Г. Шевченко інколи вдавався з стилістичною мовою до активних дієприкметників з церковнослов'янськими суфіксами *-ющ-, -ящ-* (діючих, скорблящих'). Проте вживання церковнослов'янських суфіксів *—ющ-, -ящ-* в активних дієприкметниках не стало в г*1 українській мові літературною мовою.

(Вживання суфіксів *—уч-, -ач-* у дієприкметниках усталилося в книжній мові лише в 30-40х роках ХХ ст. : *багровіючий ліс, бідніючи селянство, зріючий колос.* Але регулярного творення в сучасній українській мові вони так і не набули.

Зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів з постфіксом *-ся* рос: *учащийся, светящийся* -укр. той, що навчається, той що світиться.

6. Активні дієприкметники минулого часу

У давньоруській мові активні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів *-ъ. -въ. -ьм. -въм:* *пожечь, приедъ. открывъ. искавъше.*

У староукраїнській мові вийшли з ужитку давньоруські суфікси *-ъ, -въ,* хоч у літературі вони зрідка вживаються з стилістичною метою. Залишилися лише дієприкметники з суфіксами *-ш-, -вш* (*создавшему, о уживших.* (1350р.)

У сучасній літературній мові форми з суфіксами **-ь**, **-в** зовсім вийшли з ужитку. Вийшли з ужитку й форми з суфіксами **-и**, **-ви**. Інколи вони вони уживаються у художній, літературі для стилізації під офіційно-ділову мову (пострадавший у Котляревського). Виняток становлять лише дієприкметники *перемігший, допомігший, здолавший, бувший, минувший*.

Продуктивними у сучасній українській мові є активні дієприкметники минулого часу з суфіксами **-я**, **-ий**: *посивілий, загорілий, осиротілий...* Утворюються вони від основ інфінітива, але лише неперехідних дієслів доконаного виду з префіксом: *загоріти - загорі-л-ий. запізнити - запізні-л-ий*. Безпрефіксні дієприкметники на **-л**, **-ий** втратили категорію часу і перейшли до розряду прикметників: *спілий, умілий, тривалий*. Утворення активних дієприкметників минулого часу на **-я**, **-ий** з інфінітивної основи видає суфікс **-ну-** і кінцевий приголосний **-е-**: *змерзнути - замерзлий, осісти - осілий*.

7. Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу

У давньоруській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися з допомогою праслов'янського суфікса **-мь**. **-омь-**: *ненавидимо, гонимь, ведомь*. Втрати протиставлень за часом в межах активних і пасивних дієприкметників призвела до ней...часових значень у цій групі слів. На цій підставі, що в дієприкметниках сучасної української мови відбуваються корінні видозміни граматичної будови, І.К. Кучеренко, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, стверджують, що в дієприкметникові повністю переважають прикметникові ознаки і тому його слід вважати і віддієслівним відносним прикметником.

8. Зміни в граматичній будові дієприкметника

1. В українській мові дуже обмежене вживання активних дієприкметників:

А) Активні дієприкметники на *—уч -ий. -ач —ий* утворюються нерегулярно і мають переходити в прикметники (*везучий, терплячий*).

Б) Активні дієприкметники на *-л -ий* утворюються лише від неперехідних дієслів недоконаного виду з суфіксами (*прогнати - прогналий*);

В) Активні дієприкметники на *-ги- ий. -ви -ий* вийшли з ужитку і утворюються як виняток (*перемігшиий, бувшиий*).

2. Фактично повністю зникли пасивні дієприкметники теперішнього часу (записувати записуваний). Тому такі дієприкметники втратили значення стану і наблизились до ролі дієприкметників взагалі безвідносно до стану: Він був виспаний, зловий і сильний.

3. Дієприкметники сучасної української мови втрачають і категорію часу: дієприкметники активного стану перестали протиставлятися між собою за теперішнім -минулим часом, оскільки дієприкметники минулого часу на *-ги - ий. -ви -ий* зникли; зникли також пасивні дієприкметники теперішнього часу на *-н - ий* і перестали протипоставлятися з минулим часом.

Суфікс *-м-* був мало поширеним і в староукраїнських літературних джерелах: *спасаемый, желаемый* (XVIII ст.) У сучасній українській мові не вживаються. За походженням з ним пов'язані сучасні прикметники *любимий, терпимий, відомий, вилимий*. Пасивні дієприкметники минулого часу в давньоруській мові утворювалися за допомогою суфікса *—ть: клать, ють*. Він був малопоширеним і в староукраїнській мові (*облितые, початое*). Не набув він значного поширення і в сучасній українській мові: *битий, грітий, жатий, одягнутий*. Кількість дієприкметників на *-т-ий* українській мові дуже обмежена. До розряду продуктивних в українській мові належать пасивні дієприкметники минулого часу суфіксом *-н-ий (-єн-ий)*, що утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів: *білити - білений*;

-і- *веліти - велений;*

На приголосний: *везти - везений;*

на. - **а** - *бажати - бажаний;* .

-ува- *записувати - записуваний.*

В тих випадках, коли основи інфінітива закінчуються суфіксами **-ну-**, **-о-**, можуть утворюватися варіантні пасивні форми з суфіксами **-єн - і -т-**: *бризнути – бризнений, бризнути; молоти - мелений, молотий.*

Питання для самоконтролю :

- 1) Дайте визначення дієприкметника.
- 2) Назвіть дієслівні ознаки дієприкметника .
- 3) Розкажіть про прикметникові ознаки дієприкметника.
- 4) Які ви знаєте власне дієприкметникові ознаки?
- 5) Як утворюються активні дієприкметники теперішнього часу?
- 6) Як утворюються активні дієприкметники минулого часу?
- 7) Розкажіть про утворення пасивних дієприкметників теперішнього і минулого часу.
- 8) Що ви знаєте про заміни в граматичній будові дієприкметника?

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда.- К.1969.
2. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Грищенка.-К.,1993.
3. Жовтобрюх М. А. , Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, 1972.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Дніпропетровськ, 2000.

5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія-К., 1981.
6. Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія-К., 1993.
7. Бондаренко О. В. Теория морфологических категорий. - Л. 1976.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Конспект лекцій з дисципліни "Практичний курс української мови (дієслово)" для студентів усіх форм навчання спеціальності 035 «Філологія»

Укладач: Найда А.М.

Підписано до друку _____ 2018

Формат __ Обсяг __ друк.арк

Тираж __ прим.Замовлення № __

51918,м.Дніпродзержинськ,

вул.. Дніпробудівська,2